

HISTORIČNA URBANIZACIJA NOVEGA MESTA

GRADIŠČE—GRADEC—MESTO

TONE KNEZ

Novo mesto je že desetletja znano kot zelo bogato arheološko najdišče prazgodovinskih in rimskih ostalin. Sprva bolj ali manj nakučnim najdbam ob gradbenih delih so se kasneje pridružile izkopanine, ki so plod načrtnih raziskav pod vodstvom strokovnjakov. V minulih petnajstih letih je bilo na področju Novega mesta opravljenih več obsežnih načrtnih arheoloških izkopavanj, ki so dala ne samo obilo novih in dragocenih izkopavin, temveč so tudi bistveno osvetlila nekatera manj znana arheološka obdobja novomeške zgodovine pred ustanovitvijo mesta.¹ Rezultati teh izkopavanj so v marsičem precizirali in razširili naše znanje o kontinuiteti poselitve tega mesta skozi določena arheološka obdobja. Čeprav je naselitev Novega mesta pred njegovo ustanovitvijo za sedaj dokumentirana samo posredno z grobnimi najdbami, postaja problem naselitve vse bolj jasen in časovno natančneje opredeljen.

Bogata arheološka preteklost Novega mesta temelji v prvi vrsti na ugodnem geografsko-prometnem položaju in geomorfoloških pogojih. Zavoljo izrednega strateškega in dominantnega položaja na okljuku Krke je področje Novega mesta že v prvi polovici prvega tisočletja pred n. št., na začetku železne dobe, postalo pomembno središče halštatske kulture na Dolenjskem, katere nosilce bi s precejšnjim zadržkom lahko identificirali s pripadniki »ilirskega« etnosa. K temu je v največji meri pripomogla ugodna prometna zveza po dolini Krke, ki s svojim tokom predstavlja prirodno transversalo v smeri zahod-vzhod na jugu Slovenije in s svojim tokom povezuje Spodnje Posavje na vzhodu z Ljubljansko kotlino na zahodu blizu svojega izvira. Vse do izgradnje rimske ceste Emona—Siscia je bila dolina Krke glavna in najkrajša prometna magistrala, ki je povezovala zahodne obronke Panonske nižine z jugozahodnimi predeli Slovenije in preko Notranjskega krasa z morjem.

Praden bomo pogloblje razložili kontinuiteto naselitve v Novem mestu, moramo poudariti, da naši zaključki temeljijo izključno na najdbah iz grobov, ker raziskovanja na že znanih in na domnevnih predhistoričnih naselbinskih lokalitetah v mestu še niso bila opravljena. Arheološka topografija Novega mesta daje pri sedanjem stanju raziskanosti na eni strani skozi nekropole iz raznih časovnih obdo-

bij dovolj jasno sliko o kontinuiteti in intenzivnosti naseljenosti, medtem ko je podrobna kronologija prazgodovinske naselbine trenutno še neznan, še vedno pa ostaja problematična ubikacija antične oz. rimskodobne in zgodnj srednjeveške naselbine na področju današnjega mesta.

Številne in bogate grobne najdbe iz posameznih nekropol, katerih lokacije in obseg danes že poznamo, nam kažejo sliko neprekinjene naselitve in postopne urbanizacije oz. naselivitvene aglomeracije novomeškega prostora od začetka prvega milenija pred n. št. pa do konca 4. stoletja n. št. Podrobna analiza celotnega grobnega inventarja iz najdišča Novo mesto nam daje naslednje časovno soledje:

— Kronološko najstarejše najdbe izvirajo iz štirih grobov iz Bršljina,² ki pripadajo kasni fazi kulture žarnih grobišč (Ha B 1), okoli leta 1.000 pred n. št.

— Grobovcem v Bršljinu sledi večja nekropola žarnih grobov z žganim pokopom na Mestnih njivah.³ Doslej je bilo odkritih že 70 grobov, toda grobišče še ni do kraja raziskano. To grobišče po svojem inventarju pomeni zaključno fazo žarnogrobiščne tradicije (Ha B 3) in hkrati začetek starejše železne dobe v Sloveniji (Ha C 1 po Gabrovčevi kronologiji), po oblikah pridakov sodi nekropola v čas okrog leta 800 in v prvo polovico 8. stoletja pred n. št.

— Sledijo najštevilnejši in najbogatejši prazgodovinski grobovi, ki sodijo v halštatski čas.⁴ To so skeletni grobovi v gomilah, katere po svoji velikosti in zgradbi sodijo v skupino družinsko-rodovnih gomil. Halštatske nekropole z gomilami so v Novem mestu bile na več dislociranih mestih: na Marofu dve, v Ragovski hosti ena, v Smolovi hosti ena, v Portovaldu ena in v Kandiji (Znančeve njive) pet. Časovni razpon pokopavanja v gomilah se giblje od 7. do konca 4. st. pred n. št. (pozni Ha C 2 — Ha D 3).

— Srednjelatenski nekropoli ravnih grobov z žganim pokopom sta bili na dveh mestih, v obeh primerih v neposredni bližini starejših halštatskih gomil. Ena je bila na Marofu, druga v Kandiji.⁵ Grobovi sodijo v drugo polovico 3. in v 2. stoletje pred n. št.

— Poznolatenski ravnih grobovi z žganim pokopom ležé na južnem vznožju prazgodovinskega gradišča na Marofu, na območju

stavbe občinske skupščine ob Ljubljanski cesti. Datirajo v 1. stoletje pred n. št.

— Rimska nekropola se brez vidne cezure na terenu nadaljuje vzhodno od poznolatenških grobov ob Ljubljanski cesti, na Beletovem vrtu.⁶ Doslej je bilo na tej nekropoli izkopanih že nad 200 grobov, ki datirajo od Avgusta do sredine 3. stoletja n. št. Vsi grobovi so z žganim pokopom. — Drugo najdišče rimskih grobov je v Bršljinu, kjer je bila najdena lepa steklena čaša z grškim napisom iz prve polovice 4. stoletja n. št.

Med najdbe, ki so časovno in tipološko danes težko opredeljive (ker so izgubljene), moramo šteti izkopanine, ki so bile odkrite leta 1929 pri gradnji magacina za Turkovo hišo (danes Kidričev trg 1), na severovzhodnem pobočju Kapiteljskega hriba.⁷ O najdbi je dne 10. X. 1929 pismeno poročal Narodnemu muzeju dijak Stanko Karlovšek takole:⁸

»Pred kakimi štirinajstimi dnevi so izkopali na vrtu g. Turka v Novem mestu kakih 70 m pod kapiteljsko cerkvijo žaro. Delavci so seveda to razbili in razmetali kosti (kopali so namreč breg, kjer so postavili sedaj magacin); pod žaro se je nahajala neka sulica, točno 30 cm dolga, nekoliko v stran pa nek nož in tri sekiri podobne kovine, samo da imajo od vrha navzdol odprtino za toporišče, nekatere so širši in krajše, nekatere dalši in ožje. Vse to in še nekaj drugega železa je bilo obzidano zelo trdno, da sta dva delavca cel popoldne zamudila, da sta to kamne razbila.«

O isti najdbi je dr. Ciril Ažman poročal ravnateljstvu Narodnega muzeja dne 12. oktobra 1929:⁹

»Pred par dnevi mi je prinesel dijak K. v šolo staro železno sulico, ki so jo dan preje izkopali z žaro, člov. čeljustjo in pepelom za lišo g. Turka. Hiša stoji ob severnem vznožju kapiteljskega vrta. Žara je imela napis, toda »ne z našimi črkami«, pravi dijak, a delavec jo je stolkel v drobne kose. Dan na to so odkopali še par žar z dvema sekirama, enim nožem in par krampov, kar ima spravljen dijak. Pravijo, da so odtod že enkrat odpeljali cel voz take ropotije. G. Turk mi je danes rekel, da so pri kopanju čisto jasno sledili star zid...«

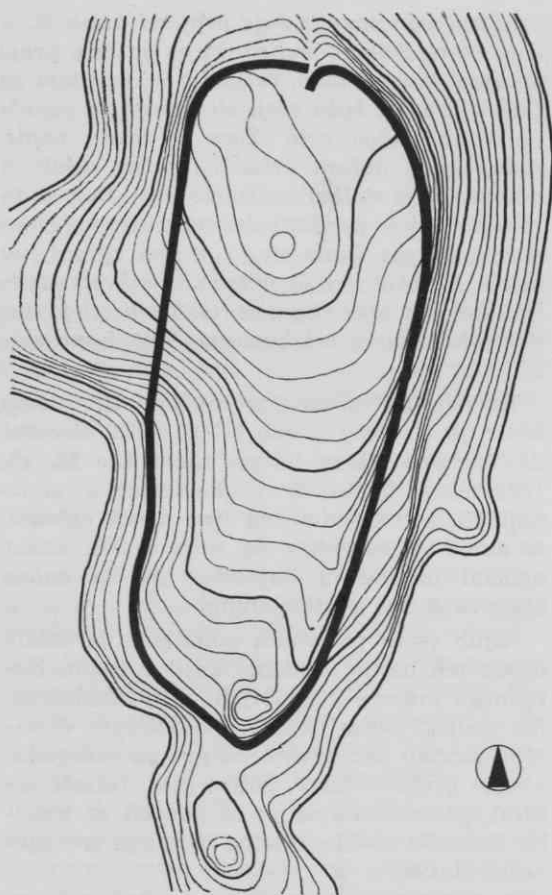
Ravnatelj Narodnega muzeja dr. Josip Mal¹⁰ je v pismu z dne 14. 10. 1929 obvestil dr. Ažmana, da se bo pri njem dne 16. 10. 1929 zglasil kustos dr. Rajko Ložar, ki si bo najdišče in najdenine na licu mesta ogledal. Iz aktov ni razvidno, če si je dr. R. Ložar ogledal najdbe in najdišče, niti ni znana njegova sodba o izkopaninah.

Kljub vsem pismenim podatkom je ostala usoda teh najdb neznana, kajti v fondu Narodnega muzeja v Ljubljani niso zabeležene. Na podlagi opisa najdb in najdiščnih okoliščin, smemo domnevati, da gre za prazgodovinske grobove (žare, sulica, nož, tulaste sekire), podatek o zidu pa bi govoril za temelje kasnejše morda antične (?) ali pa srednjeveške stavbe.

Kronološki in tipološki razpon doslej odkritih grobov v Novem mestu nam dokazuje približno tisočstiristoletno naseljitveno kontinuiteto (okvirno od leta 1.000 pred n. št. do leta 400 n. št.), z dvema obdobjema velikega razcveta tega naselja: v srednjem in poznem halštatskem obdobju (650—300 pred n. št.)

Novo mesto. Severni rob utrjenega prazgodovinskega gradišča na Marofu (foto: J. Grobovšek)

Novo mesto. Tloris prazgodovinskega gradišča na Marofu z vrisanimi izohipsami (iz fototeke Dolenjskega muzeja)

kot pomembno središče halštatske kulture in sedež rodovne aristokracije ter v času od 1. do 3. stoletja n. št. kot rimskodobno tržišče širšega področja ob srednji Krki.

Nekoliko drugačno, vsekakor manj dognano sliko nam daje analiza predhistoričnih naselbin v Novem mestu. Ponovno moramo poudariti, da terenske arheološke raziskave na naselbinskih lokalitetah še niso bile opravljene, tako da naši zaključki temeljijo le na slučajnih najdbah, terenskih observacijah in določenih analogijah z drugimi podobnimi najdišči na Dolenjskem. V pomoč so nam tudi oblike in načini fortifikacije, konfiguracija terena na področju mesta in stari, srednjeveški toponimi.

Prazgodovinska naselbina v Novem mestu — halštatsko gradišče, stoji na prirodni terasasti vzpetini neposredno severno nad današnjim mestnim jedrom, na Marofu. Gradišče na Marofu ima izrazito dominanten položaj z odličnim pregledom nad vso novomeško kotlino in njenim obrobjem. Naselbina je še

danes dobro vidna: ima iztegnjeno ovalno obliko z dolžino blizu 250 m in širino ca. 100 m. Po naši oceni je površina prazgodovinskega naselja merila približno 2,5 ha. S to velikostjo sodi gradišče v Novem mestu med srednje velika halštatska naselja na Dolenjskem, še posebej, če ga primerjamo z gradiščem Cvinger nad Stično, čigar izjemno velika površina meri okoli 30 ha in s tem sodi v vrsto največjih halštatskih gradišč v celotnem vzhodnoalpskem prostoru. Sam rob naselbine, oz. njeni nasipi so dobro vidni na južni, severni in vzhodni strani, medtem ko je meja na zahodni strani nekoliko nejasna. Fortifikacijo naselbine predstavlja širok in visok zemljeni nasip (na vzhodni strani z eno stopnico), ki je v svojem jedru zgrajen iz kamnitega suhozida. Vhod v naselbino je na severovzhodni strani. Površinske najdbe keramičnih črepij in ožganega hišnega lepa znotraj naselbine so pogoste, keramika po svoji fakturi in oblikah kaže tako halštatski kot tudi latenski karakter, iz česar smemo sklepati, da je bilo gradišče na Marofu v Novem mestu naseljeno v starejši in mlajši železni dobi, do prihoda Rimljanov v naše kraje.

Gabrovec¹¹ je ob rezultatih in dognanjih pri raziskovanju halštatskega gradišča nad Stično prišel do zaključka, da so vsa dolenska in slovenska gradišča nastala v istem času: na začetku starejše železne dobe (konec Ha B 3 — začetek Ha C 1), kar pomeni hkrati tudi začetek bogate halštatske kulture v jugovzhodnih Alpah. Izgradnja številnih prazgodovinskih gradišč v Sloveniji je dokaz goste in intenzivne naselitve našega prostora, kar je najbrž posledica doselitve novega (ilirskega?) ljudstva na področje današnje Slovenije.

Čeprav razpolagamo v Novem mestu z več kot 200 grobovi iz rimskega obdobja, še ne moremo zanesljivo locirati pripadajočo naselbino, katere antičnega imena tudi ne poznamo, ker ne razpolagamo z nobenim epigrafskim spomenikom, niti nam ni ime znano posredno iz antičnih virov. Ker doslej na gradišču na Marofu niso bili najdeni predmeti iz rimskega časa, menimo, da moramo antično naselbino iskati na področju sedanjega mesta, morda na Kapiteljskem hribu, ki dominira nad srednjeveškim mestom.

Za časovno obdobje od začetka 5. stoletja pa do ustanovitve mesta leta 1365 trenutno še ne razpolagamo s kakršnokoli arheološko najdbo v mestu. Vendar iz zamenjalne listine¹² med Rudolfom IV. in stiškim opatom Petrom z dne 8. februarja 1365 izvemo za stari srednjeveški toponim »Grecz« (= Gradec), na katerem se bo osnovalo oz. zgradilo

novno, Rudolfovo mesto. Lokalitete z imenom Gradec namreč po pravilu v Sloveniji krijejo v sebi zgodnjerednjeveške ali vsaj zgodnjedoromske ostaline. Ker menimo, da je ta stari Grez ali Gradec identičen s Kapiteljskim hribom, suponiramo, da moramo tamkaj iskati zgodnjerednjeveško naselje, dvor, ali vsaj utrjeni kastel. Arheološke raziskave na tem področju so v načrtu.

Iz topografije stiške posesti¹³ je znan še en toponim: Marktstatt (= Trg, Tržišče), ki ga M. Kos¹⁴ locira v Novo mesto. Prisotnost dveh toponimov v enem kraju razlaga M. Kos¹⁵ zelo prepričljivo takole:

»Zlasti pa bi želel podčrtati zvezo med Gradec (Gradišče) in Marktstatt — tržišče. Gradec in Marktstatt spadata očitno v isti naseljitveni prostor. Število kmetij, ki jih je Stična po znanih podatkih pred letom 1365 pridobila v Gradcu oziroma v Marktstattu, ni večje od števila kmetij, ki jih je Stična tamkaj zamenjala za druge v drugih krajih.

Ob raznih Gradcih oziroma v njihovi bližini nastajajo na Slovenskem — pa tudi drugod — nemalokrat tržišča, iz njih pa se razvijajo pravi trgi in mesta. Mesto Slovenj Gradec je nastalo pod staroslovenskim gradcem, ki je bil na gori sv. Pankracija in v bližini tržišča, danes Stari trg imenovanega vaškega naselja. Brežice, trg, nato mesto, so nastale ob vasi z imenom Gradišče, ki se je z današnjim mestom povsem združila in svoje ime izgubila. Ob Gradcu na gori (mons Grechen-sis ali Grecensis, in monte Grech, Grez, Grez, Grech, Gradyz) je nastala meščanska naselbina, ki je eno jeder, iz katerih je nastal današnji Zagreb. Podobno razmerje med gradcem in trgov ter kasneje mestom pod njim imamo pri Bavarskem ali Nemškem Gradcu, glavnim mestom avstrijske Štajerske.

Še na pridevek dvor (hof), ki ga daje Valvasor novomeškemu Gradcu, bi želel opozoriti. Če ga je Valvasor prevzel iz avtentičnih listin, ki so mu bile na razpolago, bi to kazalo, da je tržišče — Marktstatt, kasneje mesto, nastalo ob nekem dvorcu. Taka soseščina glede nastanka ali obstoja tržne in meščanske naselbine ob ali v bližini nekega dvorca za naše kraje ne bi bila neka izjema. Imamo jo pri gorenjski Loki, pri Ptujju in Mariboru, na Koroškem pa pri Brežah, Velikovcu in Beljaku.

Naselitev in naselje v območju današnjega Novega mesta v času pred Novim mestom si zamišljam takole:

Verjetno na višini današnjega Kapiteljskega hriba je bil Gradec, naselje ali pa tudi le

zemljišče z dvorom še iz stare slovenske dobe, nemara na mestu starega gradišča s tradicijo v pred-slovensko dobo. Ob njem se je razvilo vaško naselje, v katerem se je tudi trgovalo, marktstatt — tržišče, verjetno tam, kjer je danes jedro mesta. Sem je staviti Rudolfovo meščansko ustanovo! Ta bi bila vključila nekdanji Gradec v svoj obseg in ga v taki meri prerastla, da mu je celo zatrla ime, kakor so npr. Brežice prerastle tamkajšnje nekdanje vas Gradišče. Mnenje, svoječasno tudi moje, da ni nastalo Novo mesto na mestu ali v neposredni bližini kraja, kjer se je že poprej trgovalo in kjer je bilo že poprej neko tržišče, bi bilo s temi izvajanjmi popravljeno. Novo mesto s svojimi, če smemo tako reči, več naselji se vključuje v mnogokrat dokazano razvojno črto naših krajev: gradišče — gradec — tržišče — trg — mesto.«

Z ustanovnim pismom z dne 7. aprila 1365 je avstrijski vojvoda Rudolf IV. ustanovil Novo mesto, mu podelil mestne pravice in ga krstil po svojem imenu — Rudolfswerd. Mesto se je osnovalo na pobočjih Kapiteljskega hriba, si izoblikovalo svoj trgovskobrtni center na Glavnem trgu (na osnovah nekdanjega Marktstatta?), medtem ko je na vrhu Kapiteljskega hriba bila zgrajena poznogotska cerkev sv. Miklavža, ki je vse do danes ostala značilna mestna silhueta. Srednjeveško Novo mesto ima skoraj krožni tloris, njegova površina znotraj mestnega obzidja meri ca. 12,5 ha. Mesto je bilo od vsega začetka opasano s čvrstim mestnim obzidjem in imelo dvojna vrata: Gorenja ali Ljubljanska in Karlovška. Mestno obzidje so porušili že leta 1786. Vse do ustanovitve Karlovca (1579) je bilo Novo mesto pomembno tržišče kot tranzitna postaja na poti trgovinskih zvez med Ogrsko in severnojadranskimi pristanišči in vojaško oporišče kot zbirališče čet za boj proti Turkom v zaledju Vojne krajine. Šele na začetku 20. stoletja se strnjeno mestno področje intenzivneje širi zunaj nekdanjega mestnega obzidja. Mesto je postalo administrativno, kulturno in gospodarsko središče vse Dolenjske.

Naselitvena zgodovina v Novem mestu se začneja z močno utrjenim prazgodovinskim gradiščem na Marofu, ki ga moremo šteti za najstarejšo naselbinsko aglomeracijo na tleh Novega mesta. Ker rimska naselbina še ni lokalizirana, je treba zgodnjerednjeveško naselbino (Gradec) vsekakor iskati na Kapiteljskem hribu, ki ga identificiramo s toponimom Grez. S tem je bilo dano urbano jedro za bodočo ustanovitev mesta leta 1365. To so faze urbanizacije na tleh Novega mesta

Osnova: Karta Novo mesto 1:10000

200m 0 200 400 600 800 1000m

Izdala: Geodetska uprava S. o. Novo mesto

Zemljevid Novega mesta. 1 = prazgodovinsko gradišče na Marofu, 2 = srednjeveško mestno jedro

od začetka prvega tisočletja pred n. št. pa do danes, od halštatskega gradišča do industrijskega središča. Prihodnja raziskovanja naselbinskih kompleksov v Novem mestu (Marof, Kapiteljski hrib), ki so v načrtu, bodo zanesljivo dala odgovor na danes še odprta vprašanja o natančnejši kronologiji in intenzivnosti novomeške naselitvene zgodovine pred ustanovitvijo mesta.

Koncept historične urbanizacije Novega mesta je logičen: vse do začetka 19. stoletja je podrejen principu varnosti naselja in večje prilagojen terenskim razmeram in geografsko-prometnem položaju. V zadnjem času je princip varnosti zamenjal princip varovanja prirodnega okolja (ekološki princip), kateremu naj bi se prilagodili tloris, velikost in videz naglo naraščajoče sodobne mestne aglomeracije.

KRONOLOŠKA SHEMA RAZVOJA URBANIZACIJE NOVEGA MESTA

Čas	Naselbina	Grobišče
kultura žarnih grobišč: okoli 1.000 pred n. št.	na Marofu?	Bršljin
starejša in mlajša železna doba (halštat + laten): 800—33 pred n. št.	gradišče na Marofu 2,5 ha	Mestne njive, Marof, Kandija, Smolova hosta, Malenškova gomila
rimski okupacija: 33 pred n. št. do konca 4. stol. n. št.	Kapiteljski hrib?	Beletov vrt, Bršljin
zgodnji srednji vek in do ustanovitve mesta 1365	Grecz (Gradec) = = Kapiteljski hrib ----- Marktstatt (Tržišče)	?
7. april 1365	ustanovitev Novega mesta (Rudolfswerd): Gradec + Marktstatt 12,5 ha	Kapiteljski hrib, okoli cerkve sv. Miklavža?

OPOMBE

1. T. Knez, Novo mesto v davnini (Maribor 1972). — 2. T. Knez, Arheološki vestnik 18, 1967, 155 ss. — 3. T. Knez, Arheološki vestnik 17, 1966, 51 ss. — 4. T. Knez, Prazgodovina Novega mesta (Novo mesto 1971). — 5. T. Knez, Arheološki vestnik 17, 1966, 391 ss. — 6. T. Knez, Novo mesto v antiki (Novo mesto 1974). — 7. Na podatek me je opozoril arhivar Janez Kos iz Arhiva Slovenije, za kar se mu na tem mestu

najlepše zahvaljujem. — 8. Arhiv Narodnega muzeja za leto 1929, števil. 830/29. — 9. Prav tam, števil. 834/29. — 10. Prav tam, števil. 835/29. — 11. S. Gabrovec, Utvrdena ilirska naselja (Sarajevo 1975), 59 ss. — 12. B. Otorepec, Novo mesto 1365 do 1965 prispevki za zgodovino mesta (1969), 111 ss. — 13. M. Mikuž, Topografija stiške zemlje (Ljubljana 1946), 57, 58. — 14. M. Kos, Novo mesto 1365—1969 prispevki za zgodovino mesta (1969), 81. — 15. M. Kos, l. c., 82—83.